ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Спроба реконструкції цілісного образу науковця

Студентом Харківського університету я став майже сорок років по смерті Потебні, але пам'ять про нього була там ще свіжа, пошана до нього велика. Одна з двох найбільших авдиторій (навряд чи йому доводилося в ній читати) носила його ймення. Викладачі й студенти залюбки повторювали яскраві, щоб не сказати дивацькі, його вислови. Суміш подиву й шаноби звучала в переказах про його спосіб вести лекції. Начебто це відбувалося так: зайшовши до авдиторії, він розгортав Буслаєва "Опьіт исторической грамматики русского язьїка" (в російській лінгвістиці того часу Буслаєв уважався найвищим авторитетом), читав звідти уривок, закривав книжку і проголошував: — так говорить Буслаєв. Але факти цього не потверджують. І починав розвивати власні думки, такі далекі від Буслаєва, як тільки може бути. Якщо котресь твердження Потебні надто гостро суперечило усталеним поглядам і хтось із слухачів пробував сперечатися та необачно говорив, що наука, мовляв, твердить цілком протилежне. Потебня перебивав його питанням:

— А ви її чули? Вона ваша тітка? — Коли невдаха студент плів на іспиті нісенітницю. Потебня зауважував: — Якщо ви повторюватимете це деінде, будь ласка, не посилайтеся на мене, бо люди вважатимуть Потебню за дурня. Про неуникненну суб'єктивність людських суджень Потебня немов би казав: — Кожен з нас має окуляри. У декого вони кращі, у декого гірші... І так далі в такому ж дусі.

Згодом, читаючи Потебню і спогади про нього, я натрапив на дещо з наведеного у його творах, а на дещо в записах сучасників. Отже, це не були апокрифічні перекази, академічні вигадки. Мотив "тітки" знайдемо в "Язык й народность", скажімо, на стор. 212 Видання 1913 р. Про “окуляри» розповідає Харцієв, 1892, 123: про ототожнення посередности з дурнем є в мемуарах Овсянико-Куликовського (1923, 171). Оскільки мені відомо, ніхто не наважився назвати справжнім іменем ставлення Потебні до Буслаєва, хоча кожному фахівцеві було видно несумісність їхніх поглядів, і в типово академічному стилі про це згагує Ламанський (“Пам'яти” 1892, 56) та Яґіч (Потебня "привлекает к рассмотрению синтаксис профессора Буслаева, но нередко віступает і против неправильніх, на его взгляд, мнений других учених» - цитата з репринта в ИЗРГ, IV 2, 341). До речі, так виглядає, що в особистих стосунках ворожнечі між Потебнею і Буслаевим не було. Зустрічались вони один єдиний раз та ще обмінялися кількома ввічливими листами (уривки з тих, що збереглися, цитує Франчук, 1985, 104)

Менше за все був Потебня пустим причепою. Але він зневажав неуків і пихатих невігласів і твердо обстоював свою цільність і свої погляди.

1.

Сьогодні я не збираюся ані оцінювати праць Потебні з лінгвістики й фолкльору, ані викладати загальну систему його поглядів. Відповідно до програми цієї книжки я обмежуся вузькою темою: мова та її зв'язок з мовним середовищем. На перший погляд, це значно полегшить моє завдання, але, як побачимо далі, — змусить до небезпечних екскурсій у бік питань наче безпосередньо з темою не пов'язаних, а то і зовсім від неї далеких.

Мабуть, дехто, почувши таке формулювання, відразу подумає: отже, він зосередиться на статті "Язык й народность" (ЯН). І так і ні. Згода, ЯН найпопулярніша з-поміж робіт, що заторкують ці проблеми, але справа з нею не така проста, як здається, і звичайна оцінка її не зовсім слушна. Почати з того, що статтю вперше надрукував "Вестник Европы”, 1895, журнал для загального читача, аж ніяк не розрахований на вузьких спеціялістів. Передрукові вона 1905 р. у збірнику "Из записок по теории словесности" а 1913 р. у третьому виданні напопулярнішої на той час праці "Мысль и язык” (перше видання - 1862). В останній публікації вміщено фраґмент під назвою "О национализме», що його редактори вважають "невеликим чорновим нарисом" імовірним додатком до ЯН. А року 1962 ще

один "чорновий нарис”, названий “Общий литературний язык и местные наречия”, приєднався до попередніх. Напрошується думка про трилогію, але воно не так. В дійсності два пізніші тексти додають до ЯН тільки деталі. Це, властиво, два незакінчені шкіци повнішого (але також не закінченого) нарису ЯН. у нормальному повному виданні творів Потебні їх спід буде розглядати не як окремі статті, а як варіянти повнішого висвітлення питання. Очевидно, Потебня кілька разів пробував опрацювати тему, лишався незадоволений і кидав. Усі три уривки опубліковані посмертно, без участи автора. Редакція "Вестника Европы" підкреслює, що це "статья, восстановленная по черновым бумагам покойного профессора А. А. П. близкими к нему людьми" ("Вестник Европы" 30.1Х.1895).

Стаття набула великого розголосу, особливо на Україні. Сімович розвинув і поширив її думки у своїй праці "Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини" (1934), передрукованій у другому томі його "Українського мовознавства", 1984. Відгомін думок Потебні знаходимо в численних авторів, що виступають на захист української мови (скажімо, П. Мовчана, С. Плачинди та ін.). Одначе ніколи не слід забувати, що текст статті не абсолютно певний, ми не знаємо, що саме належить Потебні, а що, можливо, додали редактори (Харцієв? Марія Потебня?), як і те, що сам Потебня не пробував за життя оприлюднити матеріял у такій формі.

А втім, є у Потебні текст, де він розглядає питання мови й мовного середовища узагальнено, а українського зокрема. Цей текст частково збігається з текстом ЯН. Не виключено, що, готуючи видання. Потебня навмисне використав ту частину ЯН, яку вважав значущою й вартою публікації, тим самим відкидаючи решту. Далі. Публікація здійснена дивним способом, наче автор намагався зробити її найнепомітнішою. Текст подано як частину вельми спеціялізованого твору, явно не призначеного для широкого читача. Заголовок твору нічого не говорить про коло пору-шених проблем. Твір — довга — 88 сторінок — рецензія на збірник Я. Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", надрукована у вузько науковому виданні "Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова" петербурзької Академії Наук (XXXVII том "Записок" Академії). Рецензія Потебні складається з трьох частин, хоч вони в тексті не позначені. В першій частині Потебня заторкує питання українських поселень на згаданих те-риторіях, етимології певних льокальних виразів та походження Деяких місцевих племінних назв (бойко, лемко, гуцул). Третя частина присвячена аналізі метрики українських народних пісень Галичини та Закарпаття. Обидві частини розраховані на фахівців і темами, і способом викладу. Непрофесійного читача такий текст швидко відстрашить. Так от, між ці бастіони страхітливої ерудиції втиснуто кілька сторінок про мову й народність (92-97. Далі М/Н.), Про те, чому Потебня вибрав такий "конспіративний" спосіб, щоб висловити свої міркування про М/Н, мова пізніше. Але як би там не було, коли хтось дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні М/Н, він мусить прийняти цей текст як автентичний потебнівський, а ЯН розцінювати лише як попередню спробу.

Можемо, — і мусимо, — враховувати ще один текст — невеликий але ваговитий, — що ніколи не призначався до друку і ще й досі зостається поза увагою потебністів. Його опублікував 1927 р. Я. Айзеншток. Це — лист до Олени Штейн, своякині, в якому Потебня аналізує вплив двомовности на розвиток дітей (датований 1887 р.). Лист короткий, але має ту перевагу, що писаний без думки про цензуру і не зазнав редакторських виправлень.

Згадані тексти складають своєрідну трилогію: автентичний Потебня в рецензії на Головацького, лист до Штейн та ЯН, річ найдовша, проте не вільна від підозри на можливі поправки, внесені видавцями. Не в сенсі свідомої фальсифікації, а — цілком припустимо — в довільній комбінації варіянтів, "поліпшеннях" і т. п. Аж ніяк не хочу ставити під сумнів добрі наміри Харцієва (самого? з помічниками?), однак ми завжди повинні пам'ятати, що навколо Потебні за життя, а ще більше навколо його імени по смерті, товпилися палкі шанувальники, готові ублагородити свого кумира.

Оскільки я не в змозі відтворити історію текстуальних змін ЯН, бо конечна передумова для цього — вивчення архівних матеріялів, мені не приступних, — то я в основному зосереджуся на аналізі відповідних сторінок з рецензії на Головацького (далі — Гол) і на листі до Штейн. Тим більше, що вони менше знані (фактично не знані зовсім), ніж імовірно підправлений текст ЯН.

Ідеї Потебні про націоналізм і його зв'язок з проблемою збереження народности/мови можна звести до кількох основних положень.

Праця Потебні ґрунтується на засаді — хоч він ніде не формулює її expressis verbis, — що кожна народність тримається на вродженому націоналізмі. Цей націоналізм не має потреби всотувати, а тим більше поглинати інші народності з їхніми окремішніми націоналізмами. "Для существования человека нужнѣ другие люди; для народности — другие народности" (Гол 93). Коли якась народність розчиняється в іншій, це збіднює все людство, а отже, і народність-переможця. Нема що й казати, особливо згубні наслідки чекають на народність переможену. "Денационализация ... ведет к зкономической й умственной зависимости й служит источником страданий" (Гол 96). З другого боку, збереження народносги ніколи не повинно зводитися до затримання старовини. Нормальний еволю-ційний процес у взаємозв'язках з іншими народностями неухильно веде до змін та може викликати "даже полное, лишь бы постепенное отрицание содержания" (Гол 93), не спричинивши шкоди народності. Те що стосується народности, лишається в силі і для мови, яка е "наиболее совершенное ее подобие" (Гол 93).

Поміркована і шляхетна теорія, готова ввібрати кожне не накинуте силою нововведення, відзеркалює погляди високогуманні та сповнені терпимости. Її можна, застосувати до будь-яких національно-мовних взаємин, а вже й поготів до українсько-російських. Не дарма перед її викладом Потебня докладно переказує наведений у Головацького випадок про згерманізованого в австрійській армії жовніра-українця, випадок аж ніяк не рідкісного на Україні від-ступництва й ренегатства. А подібних перекидьків на російський бік було куди більше. І тут Потебня стає гнівним і пристрасним, хоч ніколи не вказує прямо на Росію і, що важливіше, ніяк не проповідує ненависти та не закликає до священної війни. Не можу стриматися, щоб не навести уривок з його діятриби: "Вообще денационализация сводится на дурное воспитание (підкреслення Потебні — Ю. Ш.), на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление знергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление" (Гол 96).

На перший погляд навальна сила цих обвинувачень може здатися суперечною з куди лагідніше зформульованими загальними поглядами Потебні. Суперечність, одначе, позірна. Очевидно, Потебня вбачав шкоду від надмірного зросту числа відступників, що тяглися до російського, бо вважав той процес не наслідком "природних» взаємин, а результатом стосування насильницьких засобів. Ця сполучна ланка в розвідці Потебні відсутня. За цензурних умов розставляти крапки над і не доводилося. Не моя справа зіставляти сьогодні характеристику, дану в Потебні, з фактичним становищем у середині XX століття.

В рецензії на Головацького Потебня порушує також питання шкільної науки. "Иноязычная школа, будет-ли это школа в тесном смысле или солдатчина, или вообще школа жизни, должна приготовить из сознания учеников род палимпсеста, при чем ее ученики и при равенстве прочих условий будут отставать от тех, которым в школе нужно было не забывать прежнее, а лишь учиться" (Гол 96). Заторкнуте тут побіжно питання освітлене детальніше в листі до Олени Штейн. Тут він картає не тільки чужомовну школу, а і всяку освіту, базовану на багатомовності. Російську школу, де вивчали аж п'ять мов, він називає "ідіотською". Не чужих мов треба навчати дитину, наполягає він, а треба "учить дитя уму, вибравши для этого один инструмент, т.е. язик матери" (Айзеншток 1927, 178). Заведений у дворянських колах звичай змушувати дитину змалечку вчити кілька мов, на думку Потебні, — традиція шкідлива, бо інакше "из такого воспитания не виходило бы такое подавляющее количество дураков" (179). Далі він говорить безпосередньо про українців: "Страны, в которых... связь единства язика между сословиями разорвана, как Малороссия, в некотoрих отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя" (179). Під "другими" Потебня явно має на думці росіян.

Наведені погляди Потебні дуже спірні. Найкраще їх спростовує біографія самого вченого. Дома в дитинстві він говорив українською мовою, загальне навчання в школі провадилося польською, а російська викладалася як предмет. Очевидно ж у школі він засвоїв німецьку, французьку, грецьку й латинську. Результат його освіти не назвав би я ідіотським. Деякі впливові американські соціологи — приміром J. A. Fishman — обстоюють думку про запровадження бодай двомовної школи. Я спинявся на цьому питанні 1981 року, розглядаючи погляди Сімовича, суголосні поглядам Потебні, і зараз до нього не вертатимуся. Хай психологи, коли спроможні, вирішать його раз і назавжди. Наведу лише короткий уступ зі своєї праці: "Психологічна мотивація обох екстремально протилежних поглядів та сама — бажання зберегти мову. На Україні це вимагає відгородити українську мову від агресивніших і більше престижевих мов, звідси наполягання на монолінгвістичній освіті. У Сполучених Штатах мови національних меншин можна охоронити перед всепереможною англійською тільки завівши двомовність у школі" (Сімовнч 53д).

Яке б не було практичне значення педагогічних наставлень Потебні, ясно одно: його оцінка багатомовної освіти цілковито узгоджується з його загальним уявленням про націоналізм, денаціоналізацію, а ще далі — про природу людської мови взагалі, тобто з його філософськими поглядами, які склалися під впливом Гумбольдта й Штайнталя. Та це — поза сьогоднішньою темою. На закінчення розділу варто сказати хоча б дещо про ЯН, третій складник позірної трилогії, про дві частини якої — рецензію на збірник Головацького та лист до Штейн — вже була мова.

Число заторкнутих питань у ЯН куди більше, ніж у Гол й листі до Штейн, взятих разом. Тут широко насвітлено принципи "ворфівської" коцепції мов (avant la letter, Whorf писав на цю тему десь від 1930 року): є мови придатні для висловлення певних тем, думок і почуттів, але неспроможні формулювати інші. Навіть християнство не е повсюдно однакове, а набуло вигляду, який відповідає кожній народності й кожній мові, скажімо, його російська форма, польська, грецька і т.д. (164. Сторінки за ИЗТС'). На прикладі Тютчева, що інтелектуально мислив французькою мовою, а поезію творив російською, поширено тезу про згубні впливи двомовности на певні види розумової активности (168дд). Можливо це була проблема й самого Потебні: всі його філософські й наукові роботи писані російською мовою, та, коли справа торкнулася поезії. Потебня вибрав українську (переклад "Одіссеї"), хоч і не міг не усві-домлювати, що цим втрачає шанси на публікацію. (Але тут можна додати приклад Дж. Конрада; чи годиться правило для Набокова?) Потебня критикує думку Бенфея-Веселовського (не називаючи їх імен), начебто літературні твори в основному будуються на запозичених мандрівних мотивах (164д). Є цікаві роздуми про зв'язок націоналізму й месіянізму (186, 190); про "призначення" народности (189); про неминучу втрату мови на еміграції (179). Накреслено додаткові підходи до узагальненого, філософського (в принципі Гумбольдтівського) поняття мови як такої (166 т.і.). Не трудно, одначе, збагнути, чому Потебня ніколи не намагався надрукувати статтю (чи начерки до статті, що їх зліпив докупи Харцієв?). Тут повно цікавих думок (хоч декотрі з них явно помилкові), але виклад хаотичний, не позбавлений суперечностей, стиль необроблений. В рецензії на Головацького Потебня виправив, скоротив текст, надав йому стрункости. ЯН дає уяву, як Потебня намацував чіткий і точний вислів , підшукував виразну і стислу форму.

Отож, коли хтось хоче пізнати суть теорії Потебні про народність та націоналізм, він повинен звернутися до Гол. Якщо когось більше цікавить процес становлення: як думки Потебні поступово набирали ясности, як він намагався надати їм гармонійности, точности, об'єктивности - тоді ЯН є незамінне джерело Шкода тільки, що з усіх писань Потебні про народність ЯН набув найширшого розголосу, а Гол зостався непоміченим. З іншого погляду, бажано перевірити на архівних матеріялах, наскільки ЯН становить послідовний і автентичний текст.

3.

ЯН з двома додатками та Гол — це дві точки на довгому шляху, що його пройшов Потебня від молодечого захоплення українством до гіркої тверезости пізніх висловлювань. Щоб краще зрозуміти зміни в настроях Потебні, слід звернутися до його біографії. Це завдання далеко не просте. В певні періоди життя він мусів дотримуватися конспірації, приховувати деякі аспекти своєї діяльности. По його смерті вдова знищила приватне листування, знайдене в його паперах. Вичерпна біографія Потебні ще не написана. Трохи більше відомостей є про його молоді роки, а приб-лизно з 1863

доводиться обмежуватись на даних про наукову кар'єру — життєпис підмінено послужним списком, який теж має прогалини.

Над з'ясуванням деяких темних місць біографії Потебні у 20-ті роки успішно працював Ярема Айзеншток, що опублікував цінні фрагменти. Його роботу спинило, очевидно, погіршення політичного клімату після 1930 р. З 70-их років над приступними архівними матеріялами працює Віра Франчук. Окрім інших публікацій, їй належать дві спроби докладнішої біографії: коротка версія 1975 р. та поширена 1985. Обидві, проте, мало що говорять про час після 1863, а, крім того, подекуди зіпсовані журналістичними кліше (Потебня мислив "глибоко матеріалістично і діялектично"). По-трібна хроніка життя Потебні, день за днем, на зразок хроніки життя Лесі Українки О. Косач-Кривинюк, 1970. А втім, дуже сумнівно, чи таке завдання взагалі здійсненне, адже надто багато фактів з життя вченого приховано, надто багато слідів затерто.

Спинімося на тих знаних епізодах біографії, які могли мати вплив на еволюцію ставлення Потебні до українського питання.

4. Риси біографії: перед 1863.

Потебня ніколи не зрікався свого українського походження. В автобіографічному листі до Адольфа Патери (1886) він пише: «По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права Российского дворянства" (Лешка 56); "В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски" (там таки). Про пізніші, студентські роки: "В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил печатления своего детства" (там таки). Почавши лист до Патери з наголосу на своє українське коріння, Потебня закінчує його ще значущішею заявою: "Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моєю, иногда заметною, иногда незаметною для других, бил Малоруський язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка й связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажеться, едва ли я стал бы заниматься наукою" (Лешка 57). Ледве чи можна сказати пряміше й відвертіше. Тут дано відповідь на два питання: що визначило наукові інтереси й діяльність Потебні і ради чого він працював. Це аж ніяк не означає, щоб він обмежувався виключно українськими темами. Сфера його зацікавлень охоплювала слов'ян, балтійців, індо-европейців і взагалі все людство. Його праці розраховані на кожного. Але суб'єктивно, за широко ставленими проблемами, в особистій і колективній (сконцентрованій у мові та фолкльорі) свідомості й підсвідомості Потебні дають себе знати українське коріння й укра-їнські стимули. Звідси, між іншим, неперебутне зацікавлення Потебні питанням мови й народности, темою, що його хвилювала.

За молодих років — десь до 1863, до своїх 28-ми — цей напрям його зацікавлень та діяльности виразно проглядає і в філософській, і в практичній, і в політичній ділянці. Праця "Мысль и язык", видавана п'ять разів до ери терору, — коли вона не була офіційно заборонена, але замовчувалася, — з філософського погляду обстоює тезу про глибинний зв'язок процесу думання з мовою, тобто скарбницею традиційно-колективного світосприймання. У практич-ній площині — бачимо енергійного, життєрадісного Потебню в проводі харківської "Громади", що в той час об'єднувала переважно студентів, нараховувала близько 80-ти членів і ставила собі за мету зблизитися з простими людьми, навчити їх грамоти, приєднати до культурного життя, для чого друкувала й розповсюджувала відповідні брошурки (Алчевська 452. Також Житецький 73, 75). Алчевська так згадує про цю пору: "Мне показали кумира их кружка профессора Потебню с античним, точно виточенным профилем и светлими золотистими волосами, с каким-то вдохновенным взглядом голубых глаз. Он привлекал к себе самые горячие симпатии молодежи и когда говорил нам об историческом прошлом нашей родины, о нашей песне, о нашей поззии й призывал нас к изучению и к любви к ней, мы восторженно слушали его целыми часами" (452). Коли постало питання про недільні школи для дорослих (захід не здійснено через урядову заборону 1862), Потебня стає активним діячем. Він навіть одразу складає український буквар для цих шкіл, бо приступні тоді букварі П. Куліша, 1857 і 1861, Шевченка і М. Гатцука, обидва 1861, його, очевидно, не задовольняли. І справді, буквар Потебні був дуже незвичний для свого часу: цілковито позбавлений

релігійних мотивів, побудований виключно на повнозначних словах (жадних беззмістовних вокабуль), сповнений приказок та загадок, як здається, повибираних з щойно виданої (1861) Номисової збірки.2

Щождо захоплення народними піснями, то воно не зводилося у Потебні до самого співу (а співав він напрочуд гарно, так що не раз композитори — приміром, М. Лисенко — фіксували мелодію з його голосу. Див. Попов 124); Потебня записував їх при кожній нагоді. Так 1862 р. він з кількома товаришами, перебравшися в народний одяг, відбули спеціяльну експедицію в глибину Охтирського й Полтавського повітів з метою зібрати фолкльор. Як наслідок 1863 року з'явилася книжка українських пісень на 125 сторінок під прізвищем видавця О. Балліної. Слова і мелодії всіх уміщених у ній пісень записав Потебня. Один з молодших членів Харківської "Громади" згадує про Потебню того періоду: "Теплий парень, спасибі йому, ніяк не переслухаєш його, як піде балакати, і до пісень аж труситься, бо певно зна в них силу" (Житецький 74). Потебня взявся записувати пісні рано, 15- або 16-літнім юнаком (Попов 118). Його прихилили до цього, з одного боку, співи в родині (добре співав дядько Харитон, бабуся Параскева та інші — Попов 116, 118), а з другого, друковані збірники народних пісень, з-поміж яких першим, що справив враження, був "Народные южнорусские песни" А. Метлинского. Метлинський, до речі, викладав у Харківському університеті, коли Потебня там учився ("добрый человек, но слабий профессор" — автобіографія Потебні — Пипін 422). В харківській "Громаді" Потебня називав своїм ментором Михайла Ніговського, що відіграв, імовірно, ролю третього впливового чинника. Та чим би не завдячував Потебня родині, членам "Громади" і друкованим збірникам, він окупив свій борг сторицею ще перед 1863 роком, працюючи з запалом у ділянці фолкльору, вже не згадуючи про пізніші розвідки на цю тему.

Відносно легко прослідкувати діяльність, настрої, думки й уподобання Потебні, що стосуються особистих зв'язків, фолкльорних записів і т.п. Куди складніше — з очевидних причин — добачити за цим політичні мотиви. Почати з того, що його подорож з товаришами на Полтавщину не обмежувалася збиранням пісень, а також мала на меті налагодити зв'язок між Харківською й Полтавською Громадами (Франчук 1985, 43). Українські справи цікавили його й поза цими містами. Український журнал "Основа", що виходив 1861-62 в Петербурзі, аж ніяк не належав до революційних видань, проте за ним пильно слідкували урядові чинники і російська консервативна преса. Про увагу Потебні до журналу говорять два факти. Поперше, він написав для "Основи" огляд (надрукований в ООП 77-78); подруге, як згадує Соханська в листі до Аксакова, Потебня говорив їй, що інколи скаженіє від нападів консервативного "Дня" на "Основу" (Сумцов 1922, 64). Перед 1863 р. українська мова не була заборонена, але уряд зовсім не захоплювався її розвитком, що дав би змогу формуватися вповні самодостатній літературній мові, відмінній від російської. А саме так уявлялося Потебні. Соханська пише, що Потебня вірив у майбутнє української мови і мав звичку говорити: "Розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну шкільну грамоту і допоможе українцям, маючим поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменства... адже російський літературний язик ще довго пануватиме в научному вжитку, може років сто, а що буде далі — не варт гадати" (Сумцов 64). Коли пригадаємо, як убачав майбутнє української мови Метлинський ("уже наша мова конає"), то стане ясно, яким оптимістом був Потебня, хоч він і не ставив крапки над кожним і. Тому — в теоретичній площині — Потебня відкидає погляди свого ґуру, найвищого авторитету — Гумбольдта, який уважав, ідо історичний період формування мов закінчився і вони або лишаються у вжитку, як є, або відмирають. Він радше висуває погляд про безупинне становлення мов (пор. Ляпунов у ИЗРГ IV, 2, 361).

Наведені деталі не малюють Потебню політичним активістом, а вже й поготів революціонером. Проте в сукупності вони складаються на образ неконформіста, людини національне свідомої і Дозволяють припустити, що за явними вчинками й словами може критися щось більше. Припущення стає майже певністю, коли вчитатися в листи Потебні до приятеля з Харківської Громади Івана Біликова, писані в Берліні протягом 1862 р. Їх опублікував 1909 р. Халанський, але в літературі про Потебню вони згадуються рідко. Може тому, що порушують усталену характеристику вченого.

У першому листі Потебня викладає свої міркування про університети на Україні та обстоює потребу зміни сучасного становища. На його думку, в університетах існує "разобщенность" між студентами і викладачами, оскільки службовий персонал, спеціяльно професура, затверджується в

Петербурзі. Відповідальність за майбутнє університетів повинні перебрати на себе студенти (Халанський 18). З часом російські професори мали б відійти, бо з них навіть "лучшие чувствуют себя в Харькове чужими; их место было бы на родине" (18). Місцевому "студенту ближе всего стать самому... украинцем [з переконання — Ю. Ш.], потом стараться сделать университет украинским" (19). Але студентам заважає внутрішній конфлікт, який Потебня пояснює тим, що "мы не сознаем своей племенной особенности и вместе с тем не признаем своего тождества с окружающею нас Москвою". Потебня вбачає рятунок в ідеї національности (19). Логічні висновки з цих міркувань ясні. Вони дають змогу правильно зрозуміти дещо двозначні вислови Потебні в розмові з Соханською про майбутнє української мови. Потебня вірить у здатність української мови досягти статусу наукової і то не через сотню літ.

Другий лист до Біликова стосується збереження національної культури. Потебня гостро критикує тих, хто сподівається, що порятунок прийде з Західної Европи. "Наши западники... воображают, что Европа простирает к нам такие же дружеские обьятия, как они Европе" (Халанский 23). Потебня критикує мавпування Заходу, а натомість пропагує розумну вірність власній традиції (певна річ, не пориваючи зв'язків з західним світом).

Найвідвертіший з політичного погляду є третій лист. Напередодні польського повстання 1863 р. Потебня сміливо розглядає можливість злуки України з Польщею. В думках він виходить за межі старої Слобожанщини й Гетьманщини і бачить українські землі як цілість: "Мы не можем забыть своего ближайшего кровного родства с простым людом Подолии, Волыни, Галича и т.д. и права принимать к сердцу их дела" (Халанский 25). Він закликає переглянути всю історію українсько-польських взаємин. Зважуючи можливість союзу з Польщею, він запитує, чи такий союз бажаний. Не менше відважно, відверто й неупереджено аналізує він українсько-російські відносини: "Было ли это соединение [у Переяславі, 1654 р. — Ю.Ш.] с правительством [Росії] только чистое подданство или и соединение с народом? Есть ли в настоящее время потребность соединения с Великорусским народом?" (27). І далі — найрадикальніше, найкритичніше питання-твердження: "Если есть то условия" (27). Потебня підсумовує: "Наши отцы и дед были крепки в своей народности невольно, сами того не сознавая, они могли еще оставаться украинцами; мы уже можем быть крепки т о л ь к о [підкреслення Потебні — Ю.Ш.] сознанием своей "особенности" (27).

Не було в ті часи послідовнішої й конкретнішої програми українського націоналізму, поминаючи поезію Шевченка. (NB: Потебня вживає тут слова український, а не малоросійський!). Потебня розумів революційність своїх поглядів. Листи до Біликова писані з явними ознаками конспіративности: вони не датовані і не мають звернення, ні привітання. Нам не відомо, чи був підпис: у всіх останніх аркушах нижня частина відірвана.

Немає відомостей про якібудь революційні вчинки Потебні чи його найближчих колеґ-товаришів. Та немає й сумніву, що на думці в них було щось більше, ніж співи й запис пісень, ніж викладання в недільних школах. Вони жадали національного відродження.

5. Риси біографії: після 1864.

"Молчи, скрывайся и таи"
Тютчев — "Silentium!"

(Потебня цитує цей рядок у "Мьсль к язык" на сторінці 190, а пізніше також в інших місцях).

Про життя Потебні до 1863 р. відомостей досить, про життя після 1864 — дуже мало. Від середини 60-х років і до 1891, року смерти, біографія Потебні фактично зводиться до переліку наукових публікацій, реєстрації службової кар'єри та згадки про відзначення (нечисленні: 1887 р. на пропозицію Ламанського його обрали членом-кореспондентом Російської Академії Наук, а дійсним членом він так ніколи і не став, чи не завдяки опозиції Веселовського. Закордоном — теж запізнено, 1887 — його вибрали членом Kralovská Česká Společnost Nauk, про що клопотався його добрий приятель Адольф Патера — див. "Памяти" 10. Присуджено йому кілька нагород і медалів, прийнято в кілька наукових російських Товариств). Майже нічого не відомо про його подружжя з Марією,

Дочкою харківського видавця і продавця книг франца Заленського (Załęski?), що покинула свого чоловіка, поміщика Миколу Ковалевського (Франчук 1985, 106). На ті часи та ще в провінційному Харкові такий крок мусів бути дуже болючим. Другу половину свого життя Потебня тримається дому і міста. Опріч поїздки до Москви на Перший Археологічний з'їзд 1865 р., ми знаємо лише про його побут в Італії (на пораду лікаря) 1891 р. (де саме? Ягіч — Spomeni 186 — називає Опатію. Чи було це кінцеве призначення його подорожі?) Знаємо також про намір Потебні відвідати Крим, Одесу і, можливо, Константинополь в 1883 році (Яґіч 61), але не знаємо, чи подорож відбулася. Ляпунов говорить ("Памяти" 30) про начебто якісь поїздки Потебні закордон, але не уточнює коли і куди. І не згадує, з якою метою вони здійснювалися. Можна припустити, що виїзди не робилися задля наукової праці, бо в такому разі вони вели б до особистих контактів з ученими, а про це — ніякого сліду.

В дійсності, зв'язки Потебні з колегами по фаху були обмежені і, здебільша, офіційні. Недавно опубліковане — повністю чи в уривках — листування Потебні з Буслаєвим та Бодуеном де Куртене (Франчук 1985, 104; Франчук 1979, 36дд) ввічливе і тільки. Нотки сердечности помітні лише в листуванні з Ягічем (Ягіч, до речі, висунув був кандидатуру Потебні до Російської Академії, але безуспішно; див. листи Яґіча до Потебні, опубліковані Лаптевою, 1960, зокрема ст. 107), звичайно, з Патерою (див. розділ 4) і, як не дивно, з А. Будиловичем, типовим малоросом, вірнопідданим Ро-сійської Імперії, консервативним і агресивним, що навіть і в некролог Потебні втиснув імперську ідеологію: "Потебня действительно был славою и гордостью харьковского университета... Некоторне считали его украинофилом; но... если Потебня любил малорусскую народность с ее позтической речью, задушевними песнями, своеобразным бытом и характером населення... в зтом не станет винить его никто из беспристрастных историков, понимающих права общерусского языка и литературы с одной стороны, а диалектических ее разветвлений с другой" (Будилович 1892, 82). А втім, дружні стосунки з Яґічем і Патерою склалися в Потебні ще до 1863 р., а Щодо відносин з Будиловичем, то не можна з певністю сказати, як справді ставився до нього Потебня, і чи прихильність була взаємною. Загалом складається враження, що після 1864 р. Потебня не набув собі близьких приятелів, в кожному разі поза Харковом.

Причин, чому біографічні відомості про Потебню — поза офіційною кар'єрою - украй скупі, кілька. Багато важить той Факт, що Марія Францівна по смерті чоловіка знищила все його приватне листування (на власний розсуд чи виконуючи волю Потебні?). Все особисте життя його пішло з димом. А втім, це нищення сприймається як цілком логічне завершення поведінки Потебні з середини 60-х років. Він став зовсім іншою людиною, ніж та, про яку згадує кожен, хто мав з ним справу до 1863 р.

Зникла юнацька безтурботність і веселощі, відкритість і товариськість. Він і далі ставився приязно й доброзичливо до студентів і колег, яких уважав порядними і чесними (і ніколи не приховував зневаги до непорядних). На великі свята в його домі відбувалися прийняття для знайомих і шанувальників (Сумцов 1922, 57). Але поза цим він повністю віддавався розумовій праці, будь то наукова розвідка чи університетські лекції, про які говорять, що вони полонили слухачів блиском викладу, чародійною грою думки. А коли кінчалося буяння творчої мислі перед завороженою авдиторією, мінявся Потебня і здавався "с виду сухим, холодным, а подчас і резким" (Халанский 1892 "Памяти", 13), — "суворий щодо моралі", мовчазний і наче неприступний (Сумцов 1922, 59); тримається осторонь, "строгий и суровый и впридачу характер прямой и независимый"(Овсянико-Куликовский 166).

Допущені у вужче коло проймалися до нього пошаною, відчували, що він стоїть геть понад ними, на недосяжній височині. А це означає, що він, зі свого боку, мусів почуватися жаско, уразливо самотним. Його найближчі учні були щиро йому віддані, по його смерті вони вклали масу труду, щоб упорядкувати й видати остаточно не опрацьовані записи. Та ніхто з них не сягнув його рівня, не дорівнявся йому талантом, і їхня популяризація ідей Потебні нерідко означає їх спрощення, ба навіть вульгаризацію. Та ще й тих учнів було до смішного мало, заледве десяток (Ґорнфельд 1892, "Памяти" 14), на думку Ламанського, — п'ять або шість (там таки, 5). Потебня був головою Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, але, як він сам згадує (1887, в ООП, 90), на збори часто приходило яких три особи (рахуючи голову й доповідача?). З лекціями для широкого загалу Потебня виступав рідко і неохоче. Його шанували, навіть обожнювали та ледве чи розуміли.

Потебня тримався осторонь не тільки найближчого оточення в провінційному Харкові, не мав він контактів ні з ширшим громадським життям на Україні (про що дакладніше далі), ні будь-де в Російській Імперії. Тогочасні течії суспільної думки — і радикальної, і консервативної — наче оминали його. Він був дуже стриманий у висловах, і марно шукати в нього політичних або ідеологічних діятриб. Відсутність особистих зв'язків і з революційними, і з консервативними колами вже, само собою, виключала таку можливість. Деякі біографічні факти й кинуті фрази дають змогу зрозуміти його ставлення до обох напрямів.

Щодо радикалів, то вистачить згадати, як він відсторонився од естетичних поглядів Чернишевського, назвавши їх "только плодом печального недоразумения" (Ґорнфельд в "Памяти" 17) й таким чином одразу відхиливши будь-яку серйозну дискусію.

А про негативне ставлення Потебні до консервативного елементу в державних та церковних інституціях згадує Овсянико-Куликовський: "Алексаидер Афанасьевич систематически и даже демонстративно избегал всякого общения с предержащими властями вообще и с попечителями в частности" (174). Не будучи ні атеїстом, ні "матеріялістом", він уникав виконувати обов'язкові церковні обряди включно зі сповіддю й причастям (там таки, 184). Зрештою, і його своєрідний шлюб, хоч вимушений обставинами, говорить про те саме.

Подібні до наведених слова та дії (або свідоме ухиляння від дій та суджень) послідовно лучаться й гармоніюють з науковими поглядами й методою Потебні. Наукові погляди Потебні являють своєрідне й парадоксальне, але по-своєму врівноважене поєднання гумбольдтівського романтизму з натуралістичним, майже дарвінівським прагненням точности й тверезости. Праці Потебні рясніють посиланнями на Гумбольдта; з Дарвіном його порівнювали не один раз учні, послідовники й колеги, скажімо, Будилович (1892, 85), Овсянико-Куликовський (1923, 176). Як Дарвін, аналізуючи в основному сучасну стадію розвитку органічного світу і зіставляючи дані власних спостережень з даними палеонтологічних знахідок, відкрив походження видів та їх еволюцію, так, казали вони, і Потебня відкрив генезу й розвиток частин мови, не поступаючися у своїй праці ступенем точности та строгої методичности перед Дарвіном.

Сміливі зіставлення й узагальнення, що їх робили Дарвін та Потебня, завжди бувають позначені елементом ризика, бо вони мусять затирати чимало деталів. Ніколи не мають вони сили абсолютного, універсального закону. Не все в природі можна пояснити теорією природного добору, не все у мові - тяжінням до підрядности в реченні, не все в суспільстві - клясовою боротьбою (як намагався зробити сучасник Дарвіна й Потебні Карл Маркс). Одначе в таких концепціях сховано велику частку правди, вони відкривають перед дослідником далекі обрії, неприступні для ока, прикутого до площини фактів. Усі три вчені скрупульозно аналізували фактичні дані, але не влягає сумніву, що всеохопна ідея, до якої вони стреміли, змушувала їх оминати певні деталі, Дарвіиа й Потебню вряди-годи, Карла Маркса куди частіше. Своєрідне сполучення романтичної широкоглядности і величезного обсягу досліджень з приземленою практичністю характеризує кращих науковців середини минулого століття, цих романтиків, що обернулися прагматиками. Тут таємниця їхнього впливу на людський розум. Ідеї Дарвіна, Маркса і Потебні не схожі одна на одну, як не схожі між собою і вдачі вчених, але стиль їхніх праць, взятий типологічне, дозволяє на порівняння.

Свіжість наукового підходу, широта обрію, що відкривався перед їхньою думкою і що його вони відкривали послідовникам, були, ймовірно, винагородою Потебні — повертаючися до нього — за мовчазну, стійку стриманість у житті, характеристичну для нього з середини 60-их років.

6. Крутий перелім: роки кризи 1863-1864.

И всюду страсти роковые,
И от судеб защиты нет.
О. Пушкин — "Цыганы"

Різниця в поведінці Потебні до і після 1863-64 рр. така явна й разюча, що наводить на думку про глибоку душевну драму. Ми мало знаємо про те, що справді трапилося, доводиться домислюватися і висувати гіпотези.

Почнімо з зіставлення дат відомих подій. 1862 року молодий маґістер і адьюнкт університету Потебня сподівається виїхати за кордон для поглиблення знань та для наукової праці. Дозвіл на поїздку оформлено в міністерстві 3 серпня, утримання давалося на два роки, осідком мав бути Берлін. В середині серпня Потебня вирушає до Петербургу, де, між іншим, знайомиться з Срезневським (Франчук 1985, 45, 52), у вересні він уже в Берліні і починає інтенсивно студіювати санскрит. Дома родину спостигало одно лихо за одним. У червні помер за нез'ясованих обставин брат Потебні Петро, вихованець Московського кадетського корпусу. Ранком 15-го липня другий брат — Андрій, підпоручник Шліссельбурзького піхотного полку, стріляв у намісника Царства Польського Лідерса (Франчук 1985, 51). Замах не вдався, Андрій зник без вісти, пішов у підпілля. Не виключена можливість, як припускає Франчук (1985, 55), що Потебня зустрічався з Андрієм у Берліні наприкінці 1862 або на початку 1863 року, коли той відбував одну зі своїх подорожей до Герцена в Лондон, але прямих доказів на це, звичайно, немає.

Не зважаючи на сумні події, великої зміни в настроях Олександра Потебні ще не помітно. Потвердженням можуть бути листи до Івана Біликова, обговорені в 4-му розділі. Проте, 1863 рік мав у запасі ще інші трагічні несподіванки особистого й загального характеру, про що згодом писав Потебня в листі до Яґіча (1877, ООП 79). 22-го січня вибухло повстання в Польщі. У квітні-травні воно перекинулося на Правобережну Україну. Андрій Потебня, виступаючи по боці повсталих, загинув 5-го березня. Якщо не з інших джерел, то Потебня довідався про смерть брата з "Колокола": в числі за 15 квітня вміщено повідомлення про смерть, у числі за 1 травня — некролог. Наймолодший з чотирьох синів Опанаса Потебні Микола теж загинув у повстанні, начебто раніше за Андрія. Як одна біда йде, то й другу за собою веде: 20-го липня Валуєв підписав указ про заборону друкувати в Російській Імперії книжки українською мовою. Потебня не міг читати текст указу, бо указ був таємний, але він міг здогадуватися про його суть.

Атмосфера неспокою давалася взнаки, Олександер Потебня вирішує повернутися додому. Замість двох дозволених років він прожив у Берліні неповний один. Свій раптовий від'їзд з Німеччини він виправдовує міркуваннями, що їх Яґіч (1910, 552) не без підстави називає "мало объясняющими": "стала одолевать тоска, и я через год самовольно вернулся в Россию" (там таки). Справа а тому, що Потебня не поїхав одразу в Росію, отже гнала його не носталгія або — не тільки носталгія. Він прямує до Праги, відвідує Загреб, Любляну й Рієку, спиняється у Відні й у Львові. На жаль, ми не знаємо розкладу його подорожі день за днем (про Загреб і Любляну див. його листи з червня 1863 в публікації Лешки, 49).

Якщо носталгія не була головною спонукою його мандрів, то не були такими й наукові інтереси. Навіть в офіційному звіті про перебування на слов'янських землях і у Відні Потебня пише: "Лекцій я не слухав, за винятком двох-трьох читань професора Гаттали в Празі й Міклошіча у Відні; спостережень над мовою простого народу я не робив, почасти тому, що не знаходив потрібним, почасти, саме в Галичині, з причин, від мене не залежних." Подорож, однак, тривала три місяці: травень, червень і липень (Франчук 1985, 60). Виникає питаня, що ж цікавило Потебню, якщо це не були ні лекції, ні спостереження над мовою? Можна висунути здогад, що в світлі польського повстання Потебня захопився проблемою відродження слов'янських народів. Менше вірогідним здається нам припущення Франчук, що подорож була щільно пов'язана з революційними подіями і трагічною загибеллю братів.

Прибувши до Львова, Потебня відразу розшукує українців. Як писала газета "Слово": "Познайомився він з деякими нашими молодими людьми, котрі обдарували його своїми галицько-руськими творами і мали нагоду почути прекрасний єго говор український, бесіду ісполнену щирою отверстію (!) і неложним для матері України восторгом" (Студинський 20). Як видно з наведеного, в липні 1863 року Потебня ще горів завзяттям до справ українських. Ви-глядає, що смерть братів у цьому на нього не вплинула, Валуєвського указу він теж не передчував.

І тут вдарив грім. Потебню викликали в поліцію і наказали за 24 години покинути Львів. Консервативна австрійська преса затаврувала його як російського агента. Закиди в шпигунстві (на користь Польщі? Росії?) з'явилися навіть у деяких віденських часописах. Виявляється, віденська таємна поліція слідкувала за ним у Відні (з поліційних рапортів ми знаємо, що у Відні Потебня також бачився з українцями — Чехович 30д), і це Відень повідомив поліцію львівську.

Розмова в поліційному відділі виявляє знаменний деталь: Львів не був для Потебні просто зупинкою en passant, а місцем, що його спеціяльно цікавило. Бажаючи випровадити гостя якнайскорше, поліція запропонувала йому покинути місто на Радивилів — Житомир — Київ. Потебня відмовився. Він послався на те, що у зв'язку з польським повстанням подорожувати на Правобережжі небезпечно і вибрав шлях на Прагу, а звідти в Берлін і далі в Петербург. Ледве чи можна пояснити таке рішення раптовою зміною плянів, що зайшла за кільканадцять годин, проведених у Львові. Без сумніву, так пляновано від початку. А кружну дорогу з Відня до Праги через Львів можна пояснити лише сильним бажанням побувати у Львові. Виглядає, наче Потебня затримався в Львові заледве добу: з 20 на 21 липня.

Це було перше зіткнення Потебні з поліцією та діяльністю проурядової преси. Щодо ймовірної другої сутички, то справа не така ясна. Після зупинок у Празі й Берліні Потебня мерщій вертається до Петербургу. Повернувся він у серпні 1863 року, десь "Ред 13-им числом, бо цього дня "Московские ведомости", редаґовані горезвісним Михаілом Катковим, атакували його як особу з породи Бакуніних і Герценів, що виконувала польську місію в Галичині. Московську газету підтримав консервативний петербурзький «Голос", видаваний Краєвським. (Названі газети мені не приступні; подаю за Франчук 1985, 61д; але вона не наводить повного тексту.) З другого боку, Яґіч 1910, 552 обережно натякає, що напади викликало "проявление маларусского сепаратизма" та що такі настрої Потебні "известным сферам не были по вкусу". Звинувачення такого роду має більше підстав, ніж сенсаційний закид у шпигунстві, вигаданий австрійською пресою і підхоплений російською. Потвердження, що Яґіч мав рацію, знаходимо в листі-відповіді куратора Харківської навчальної округи К. Фойхта міністрові народної освіти О. Ґоловніну. Захищаючи Потебню фойхт пише: "Ближче знайомі з ним визнавали його прибічником української народности; та я ніяк не припускаю, щоб така прихильність супроводжувалася ворожнечею до народности великоруської" (цитовано у Франчук 1985, 62).

Що ж дало поштовх до брудних нападів російської преси на Потебню? Не надто ймовірно, щоб причиною стала замітка у львівському "Слові" чи навіть публікація віденської "Presse". Мабуть, є більше підстав шукати причину в поліційних справах, цього і разу російських. Таку думку свого часу висловив Житецький (75), її підтримала Франчук (1975, 12, але не повторила 1985). Дійсно тяжко уявити, щоб російську поліцію — яка безумовно знала про участь Миколи й Андрія в польському повстанні — не зацікавила поведінка їхнього брата, що чогось вештався з однієї держави до іншої. Одначе, без документальних доказів припущення так і лишається припущенням.

Навіть якщо обійшлося без поліційного допиту, то справа, поза всяким сумнівом, була послана до Міністерства Освіти. Значно пізніше (1887) в приватному листі до В. І. Штейна Потебня напише, що Міністерство мало про нього "смутные й неблаго-приятные сведения" (публікація Айзенштока 1927, 181).

Чи допитували Потебню в поліції або Міністерстві Освіти (може, там і там?), чи обійшлося без цього, але 22 серпня 1863 він одержав дозвіл вертатися до Харкова і викладати в університеті. Щоправда, одночасно послано до Харкова і таємний папір з запитом про "моральньїе достоинства" Потебні (Франчук 1985, 62). У вересні Потебня був змушений написати прилюдне вияснення, надруковане в "Харьковских губернских ведомостях" 1863, 39 (передрук в Айзенштока 1922, 74).

Петербурзькі події викликали у Потебні шок. Про його силу можна судити посередньо з того, як квапився Потебня покинути Петербург. Поспіх явно проступає в записці, залишеній для Срезневського. Потебня шанував Срезневського, йому було цікаво в його товаристві, але тепер він знехтував можливість зустрітися. Він вибачається й пояснює, що "сегодня или завтра утром мне

необходимо выехать отсюда" (Айзеншток 1927, 171). Від'їзд скидався на втечу, наче Потебню зрадила витримка. Випадково чи ні — він ніколи більше не був у Петербурзі.

Про третій удар, що чекав на Потебню в Харкові нам майже нічого не відомо. Нічого, крім факту, що він мусів витримати — о ні, не допит(и), а просто "розмову" (чи "розмови") з університетським начальством і/або з куратором навчальної округи. Мало надії натрапити в архівах на будь-які сліди цього, бо такі "розмови" ведуться звичайно без протоколів. Не виключено, що довірені індивіди оточили його своєю увагою. Ймовірно, що декотрі з колеґ і знайомих відвернулися від нього. Так воно часто трапляється. І знов таки, шкода сподіватися знайти щось конкретне. Такі речі, як правило, лишають травму. А вона спричинює зміну в поведінці. З видимих наслідків можна судити про глибину пережитого. Існує разючий контраст між молодим Потебнею до 1863 року (розділ 4) і Потебнею в зрілому віці (розділ 5). Зміну слід покласти на рахунок пережитого в 1863-4 роках: загин братів, безпосереднє зіткнення з поліцією двох держав, з авторитарним тиском. Вгадуються також відлуння загальних подій: розгром польського повстання, а отже й втрата щільно пов'язаного з ним сподівання на пробудження України, повсюдна перемога реакції. До кінця його днів над Потебнею витав дух розчарування й гіркоти. Втрачене в житті він намагався надолужити науковою працею.

У постскриптумі годиться спинитися, бодай коротка, на незрозумілому конфлікті з Петром Лавровським. На жаль, доводиться ставити більше питань, ніж давати відповідей. Трохи старший за Потебню, росіянин родом з Твєрі Лавровський числився професором Харківського університету з 1855 року. Деякий час він ставився до Потебні прихильно. Саме він порадив йому готуватися до магістерського іспиту (1857), він був і опонентом Потебні при захисті дисертації (1860) та виклопотав, що її надрукували казенним коштом.

Коли постала незгода, не відомо. В листі до Патери з датою 15 квітня 1866 Потебня зауважує, що "я уже насколько месяцев не кланяюсь с П. Лавровским" (Лешка 53). На перший погляд може Здатися, що це пов'язане з оцінкою, яку Лавровський дав докторській дисертації Потебні і яка стала відома в березні того ж року. Лавровський цілковито відхилив дисертацію як роботу недостатньо опрацьовану, що не може бути підставою для присудження ступеня доктора. І зробив це в надто різкій, образливій формі. (Уривок з рецензії наводжу далі в розділі 9). Але це була кульмінація конфлікту, а не початок. Попередньо був випад Потебні проти Лавровського. У своїй праці "О полногласии", вперше друкованій 1864 і повторно 1866 року. Потебня в притаманній йому сухуватій, але приховано агресивній манері раз-по-раз зачіпає Лавровського. Ось два приклади: ... Твердження "ведет автора (Ла-вровского) к другим предположениям. Зти последние оказьіваются или вовсе невероятньїми или крайнє сомнительньїми" (Потебня 1866, 13); "Относительно таких слов, как молоко мы вполне раз-деляем мнение г. Лавровського, впрочем не согласньї с остальньїми его мнениями" (там таки, 47). Такий тон можна пояснити звичайною необачністю молодого вченого. Але він також може говорити про неприхильне ставлення до критикованого автора. А це й собі могло бути наслідком зіпсованих особистих стосунків. Якщо так, то виникає питання, чи розходження не сталося на ґрунті подій, що супроводили поворот Потебні з закордону, і всього того, що з них випливало.

Не виключене й інше пояснення, значно простіше. А саме, що Лавровський висловив те, що справді думав, і його сувора оцінка праці Потебні відповідала дійсності. Дисертація була таки невдала, данина пишномовному романтизмові, якого автор згодом позбувся. В рецензії Лавровського не було прихованих думок, хоч тон зраджує велику подратованість. Та Потебня сприйняв її як вияв особистих порахунків і написав емоційну відповідь (настільки емоційну, що її ніколи не публікували — ні сам автор, ні його прихильники, ні пізніші фахівці з писань Потебні). Згодом Потебня охолов і засів готувати нову дисертацію. Якщо теорії доби романтизму з неї ще не цілком усунені, то вже значно притишені, пропущені крізь призму тверезого інтелектуалізму. За кілька років чітко оформився новий стиль його письма й мислення. Така інтерпретація сварки виключає будь-який вплив на стосунки між вченими кризи 1863-64 рр., а Лавровський тоді, в суті речі, зіграв вельми позитивну ролю У становленні великого Потебні, що його ми знаємо і шануємо.

Висунуті гіпотези не виключають одна одну повністю. Правда може бути десь посередині.

Можливо, справа прояснилася б, якби куратори архіву Потебні нарешті зважилися оприлюднити всі стосовні матеріяли: текст дисертації, рецензію ("Разбор") Лавровського, відповідь Потебні і т. д.

7. Прояви впертости.

Eppur, si muove
Приписують Ґалілео Ґалілеєві

Потебня написав дві автобіографії. В першій, складеній 1886 року (Лешка 56дд), він чітко підкреслює своє українське походження. Відповідні уривки наведено тут у розділі 4. У другій, писаній коло 1890 (Пипін 42(М24), згадки про це немає. Навіть говорячи про місце народження, він обмежується коротким реченням: "Родился я в Роменском у Полтавской губернии, дворянин". Ні слова більше. Перший текст призначений Адольфові Патері в Празі, другий — Олександрові Пипіну в Петербурзі. Потебня не забув, що 1863 йому закидали "малоросійський сепаратизм".

У своїх працях Потебня інколи посилається на українських письменників. Знаходимо імена П. Гулака-Артемовського; Квітки, Манжури. Є випадкові згадки про Сковороду ("Эстетика" 588). Вражає майже цілковита відсутність посилань на Шевченка (мені трапилося єдине, побіжне, у примітці, при розгляді віршової метрики — Гол 108). Потебня зредаґував і видав твори Гулака-Артемовського, Квітки та збірку поезій Манжури. Ніколи нічого Шевченкового. Всі автори, що їх Потебня згадує, цитує або редагує, були льояльними до Російської Імперії і провінційними. Шевченко таким не був. Вивчаючи й публікуючи периферійну літературу, Потебня почувався безпечно. На виправдання своєї копіткої праці над Квітчиними текстами, праці, що поглинала багато часу, він міг лише сказати, що вони "имеют первостепенное значение для изучения малоросс[ийского] яз[ыка] й прежнего быта" (лист до Ягіча 1887, ООП 89). Та навіть і такі зауваження в Потебні досить рідкісні. Звичайно він вибирає приклади з російської літератури (найчастіше з Пушкіна, Гоголя, Лєрмонтова, Крилова, Фета, Тют-чева, Тургенєва) або з німецьких клясиків (Шіллера й особливо часто з Ґете), як виняток, — з Мольєра, Шекспіра. З українських текстів досить часто використовує приказки (і в наукових розвідках та статтях і в приватних листах) та народні пісні. Український фолкльор не підпадав під заборону Валуєвського й Емського указів.

Так, Потебня поводиться стримано й обережно. Можна навести більше фактів на потвердження його обачливости. У 80-ті роки завдяки Соболевському в історії й філології стала відроджуватися Погодінська теорія про російський, а не український характер Києва в домонгольську добу. Змагання з цією теорією, коли обмежитися на філологах, становило осердя праць Михальчука, Житецького, Науменка та інших. Потебня фактично лишався осторонь. Навіть коли Харківський університет замовив йому огляд роботи Соболевського "Очерки из истории русского языка", 1884, що віді-грала ролю основного поштовху до поновлення "Погодінськоі дискусії", він оминув проблему, зосередившися в просторій рецензії на інших питаннях, як от: вимова займенників у allegro темпі; зміна голосної в інфінітиві й минулому часі дієслова бити > бути; відмінності між південнозахідними й південносхідними українськими говірками. Щождо Поґодінської теорії, то він обмежився на побіжній, правда, негативній ремарці про її "легкомысленность" (Потебня 1896, 806). До того ж. Потебня і не намагався дати огляд до друку, це зробив по його смерті Ляпунов.

Друга велика рецензія, 1878, на "Очерк звуковой истории малорусского наречия" П. Житецького — виявляє такий самий підхід, хоч написана (і опублікована) кілька років до появи книжки Соболевського.

Про зв'язки Потебні з київською Громадою, на той час головною опорою української культурної автономії, відомо мало. Важко ті зв'язки відтворити, бо Громада формально не мала організаційної структури, а вже документації і поготів. На позір існував гурт приятелів, що коли-не-коли сходилися на вечірку. Ясна річ, згадки про Громаду немає і не могло бути ні в публікаціях, ні в листах Потебні. З 1882 року Київська Громада мала свій неофіційний орган — журнал "Киевская старина". Спочатку Потебня утримувався від співпраці. Крига рушила 1887 р., після того як у

журналі надруковано коротку нотатку Н. С(умцова) "По поводу тридцатилетия служебной деятельности А. А. Потебни (в Харківському університеті)" (XVIII, 567-572). Наче у відгук, Потебня присилає для друку вірші П. Гулака-Артемовського зі своєю передмовою й примітками (XXI, 1888). Згодом з'явилася ще одна — остання в цьому журналі — публікація Потебні (XXVII, 1890). На неї склалося три сторінки впровідних завваг та п'ятдесят кілька сторінок старого тексту, предмет дослідження цілком невтральний: "Малорусские домашние лечебники XVIII в."

А втім, одна фраза в листі до Ягіча (листопад 1880) дозволяє припустити, що Потебня був у курсі діяльности Громади і її неофіційного лідера В. Антоновича: "Еще неизвестно, возвратится ли Антонович из заграницы на своє место, не знаю. Была нива, ее витоптали и учредили порядок". (ООП 86, — прозорий натяк на Урядові й поліційні репресії кінця 70-их років). Колись раніше він підтримував відносини з І. П. Новицьким, членом Громади (що його часто згадує в “Заметках о малорусском наречии”, 1870). Новицький міг служити зв'язковою ланкою між Потебнею і Громадою.

Із зробленого вище стислого і, безумовно, невичерпного огляду фактичних даних, зібраних при побіжному читанні, про зносини Потебні з українськими культурними колами та проблемами немов напрошується висновок, що він самоізолювався і ввесь час після кризи 1863 року тримався на віддалі від українського політичного й культурного життя.

Справа, одначе, куди складніша. Кожен згаданий факт припускає дещо відмінну інтерпретацію. Ні в якому разі то не був просто відступ; в дійсності це радше нагадує відхід у фортецю, звідки робились нечасті вилазки. І навіть справжній відступ не раз міг мати дуже поважну причину, далеку від міркувань про обачність та капітуляцію. Не рідко це було виявом затятости. Перегляньмо знову факти.

Справді, в "пипінській" автобіографії Потебня не згадує прямо своє українське походження. Але він його і не зрікається, навпаки, Так, говорячи про студентські роки, він згадує українську бібліотеку Ніговського, ознайомлення з якою "не осталось без влияния на позднейшие мои занятия" (Пипін 421). Отож, він і далі вважає, що його діяльність певною мірою зумовили ранні українські зв'язки.

Правда, Потебня працює, скажімо, над Квіткою, а не над Шевченком. Але не тому, що Квітка вірнопідданий, а Шевченко бунтар, а тому, що в українській літературі його цікавлять зразки найчистішої народної мови, а Шевченко віддається сміливим стилістичним експериментам. І Потебня ніколи не виступав проти Шевченка. І столітній ювілей Квітки — ненароком чи пляново — перетворився на українську демонстрацію, очолену Потебнею (1878. Див. франчук 1985, 141д).

Гіпотеза Поґодіна та її спростування мало цікавили Потебню, бо він сягав куди глибше, аж до основи української ментальности, закодованої в мові та фолкльорі. Багато разів він повторював, що різниці між східнослов'янськими діялектами виникли в часи доісторичні, що навіть вивчення найдавніших текстів "в большинстве случаев... не поведет исследователя дальше того времени, когда русский язык (в термінології Потебні цей термін означає східнослов'янський) уже распался на наречия" (Ударение 22; обережніше в Гол 69). На його думку, зв'язок між двома східнослов'янськими мовами, українською й російською (білоруську він не вважав окремою мовою), щільніший, ніж з іншими слов'янськими мовами. Мовознавство "положительно говорит, что малорусские говоры с великорусскими — зто родньїе братья, а с другими славянскими — двоюродньїе й троюродньїе..." Але веде далі: "Из зтого нельзя вивести, что одно из зтих наречий должно иметь письменность, а другое нет" ("Общий литературньій язык й местньїе наречия" в ООП71).

Повертаючися назад до історії, він виразно підкреслює, що "разделение русского [= східнослов'янського. Ю. Щ.] язьіка древнєе XI века й вся история его, основанная на свидетельствах памят-ников, имеет диалектньій характер й єсть история русских [= східнослов'янських. Ю.Ш.] наречий" ("Заметки по исторической грамматике русского язьіка" — ЖМНП 1873, 169, X, 303), та протестує проти нечіткої термінології у працях істориків східнослов'янських мов: "Нужно же исследователю истории русского [= східнослов'янського. Ю.Ш.] язьіка дать себе отчет, о каком именно язьіке он говорит: об общем ли русском [= східнослов'янськім. Ю.Ш.], если таковой ему

кажется существующим в исследуемый период вре-мени, или об одной из его ветвей", тобто про українську чи російську мову (там таки, 302). Як ми вже згадували в розділі 4, Потебня визнавав, що в його час російська мова мала перевагу як мова інтелекту(алів), але він зовсім не був певен, чи ситуація в майбутньому не зміниться. Цього погляду він і пізніше не змінив.

Стосунки Потебні з українськими лінгвістами — окрема тема. Назагал він ставився до них холодно або й гірше. Мені не відомо про будь-які контакти його з К. Михальчуком (найталановитішим серед них) чи з В. Науменком. З П. Житецьким він обмінявся кількома надмірно ввічливими листами (опублікованими Франчук: ООП 90д; Франчук 1985, 102) та написав для Російської Академії Наук огляд праці Житецького "Очерк звуковой истории малорус-ского наречия" (Отчет о двадцатом присуждении наград графа Уварова, 1878). Огляд витримано в крижаному, дошкульному тоні. Утримуючись від емоційних оцінок. Потебня безжально виявляє поверховий, аматорський спосіб подачі матеріялу, не вільний від поспішних узагальнень, а подекуди й перекручень фактів. Ось кілька прикладів його стилю: Житецький, на думку Потебні, "не принимает во внимание кое-чего, что до него било известно" (800); "чрезвычайно смело" (803); "здесь в подкрепление неоснователь-ному положенню а/приведенї три другие, такие же...(і далі б, в, г)/802/; "Заключение, которое автор считает себя в праве сделать на оснований подобнЫх фактов... свидетельствует только о том, что автор пюбит обобщения во что бы то ни стало"(810). Потебню разили прояви хуторянства, а саме це він побачив у книзі Житецького (багато праць тогочасних українських філологів позначені хуторянством). Проте, він ніколи не критикував їх з власного вибору. Рецензія на книгу Житецького була йому замовлена. Нема в ній нічого особистого, нічого національного. Якоюсь мірою це вияв одвічного конфлікту між велетнем та ліліпутами. Страждання ліліпутів очевидні, скорбота велетня незрима, хоч і не менш глибока.

Становище Потебні в Харкові було особливо драматичне завдяки географічним та історичним факторам. Географічне він жив у глухій провінції великої імперії, що мала тенденцію стягати інтелектуальні й культурні сили до столиці, не лишаючи провінції майже нічого. Історично — вся українська культура і українська мова як її знаряддя були під забороною. Заборона відчувалася особливо гостро після світлих надій початку 60-их рр. Сталий немилосердний гніт було ще тяжче зносити через атмосферу се-кретности. Ні одну з заборон не оприлюднено. В листі до В. Штейна 5 липня 1887 Потебня пише з приводу свого старання видати невелику збірку Манжуриних віршів: "Постановления на зтот счет [друк українських книжок — Ю.Ш.] издаются тайком. Мы не знаєм, что позволительно, что нет... Стьд и позор" (Публікація Айзенштока 1927, 179). Минуло понад три роки, поки Потебня дістав дозвіл на друк цієї дрібної, невинної книжечки (Айзеншток 1929, 155д). В останні роки свого життя (як свідчить Будилович 88) Потебня старанно й завзято працював над перекладом "Одіссеї" українською мовою. Не жевріла йому й найменша надія, що переклад будь-коли дочекається видання, була це праця з любови, приречена лежати в шухляді столу. Та чи міг він напевне про це знати?

Це лише окремі риси загальної картини існування в системі тиску й безвиглядности. За таких умов ліберальні напрями виродились у спотворені форми тероризму й сектантства. Ми не мусимо на них спинятися, бо Потебня не був причетний до цих рухів. Ні в тому, що він писав, ні в написаному про нього людьми, які його знали, не знаходимо і найменшого натяку на його участь — думкою чи ділом — у загальних течіях. Щождо національних стремлінь українців — бодай в ідеї, коли не в чині — то, без сумніву, він брав їх близько до серця. Як ми бачили на початку цього розділу, можливостей для практичної роботи майже не було. Організаційно аморфні громади ледве животіли. Зв'язків з різними прошарками суспільства вони фактично не мали, підтримувала їх сама інтелігенція. Дещо пізніше, в 1896, Леся Українка скаже про цілковите нерозуміння прагнень інтелігенції в народі потужними рядками:

Народ наш, мов дитя сліпеє зроду,

Ніколи світа-сонця не видав,

За ворогів іде в огонь і в воду,

Катам своїх поводарів оддав.

("Товарищці на спомин")

Комплекс почуттів і роздумів, що його влучно висловила Леся Українка, не був чужим і Потебні. Свідомість безсилля української інтелігенції, розриву між освіченими колами й нижчими клясами, низький статус української мови, — все це ятрило душу, додавало до травми 1863-64 рр. Душевний стан не був висловлений у писаннях Потебні, він не був поетом. Але посередньо він виявлявся в його настрої. Вгадується, що Потебня почувався самотнім і розчарованим, відчуженим, песимістом. Скупі свідчення, розпорошені в мемуарах його знайомих, потверджують здогад.

Найяскравіше свідчення знаходимо в "Воспоминаниях" Овсянико-Куликовського. Він знав Потебню в останні роки життя вченого. Потебня, пише він, все більше й більше "разочаровывался в национальной дееспособности [підкреслення О.-К. — Ю.Ш.] своих земляков и все успехи украинской культури н литературы, какие были налицо, считал недостаточньіми. Припоминаю один разговор, оставивший во мне сильное впечатление, граничащее с изумлением. Речь зашла о возможньїх перспективах развития украинской национальности — язьіка, литературы, культури. Александр Афанасьевич с некоторою резкостью заметил, что украинское образованное общество упустило благоприятньій момент и что теперь, бить может, уже поздно: национальность пошла на убыль, захирела... Если бы тогда малорусское общество проявило хоть небольшую долю той национальной инициативы й знергии, какую обнаружили, например, чехи й сербы, то украинская национальность к 80-м годам упрочилась бы настолько, что никакие запреты уже не могли бы остановить ее дальнейшего развития. Но украинское общество сказалось не на высоте национальной задачи, — й вот теперь дело дошло до того, что само дальнеишее существование украинской национальности ставится под знаком вопроса..." Коли Овсянико-Куликовський став заперечувати, посилаючися на Шевченка, Потебня кинув репліку, "произнесенную тоном, в котором слышались й ноты национальной скорби й горечь сарказма: «Шевченко! Жизненность нации! Зтнографический матершл, а не нация!" (підкреслення О.-К. — Ю.Ш.)" (Овсянико-Куликовский 182). Немає жадної причини брати під сумнів описаний епізод. Овсянико-Куликовський, українець з походження, плекав про-українські симпатії, вітав відродження української держави в 1917-20 рр. Що важливіше — його розповідь потверджують інші джерела. Так О. Єфименко наводить знаменну відповідь Потебні на питання чи можна вважати українську мову й український народ окремішніми: "Вістимо, коли самі українці того забажають" (цитую з Чехович 116). Тут, очевидно, зосереджено всю суть: якщо вони забажають! Він не міг не помічати, як ширилося збайдужіння до українських і справ, як вони занепадали. Він не міг не бачити загрози розпаду і української культури, загрози поглинення української мови російською. В безпосередньому оточенні в рідному Харкові він спостерігав, що українська мова й культура на спаді. В батьківському домі мовою щоденного вжитку була українська, у його власному в Харкові віддавна стала російська. Він не був поетом, але він знайшов поетичний вислів своїм почуттям: рядки народної пісні, що їх він наводить у Гол 93 і не раз повторює при інших нагодах —

Не всі тії сади родят, котрі зацвітают,

не всі тоті побираются, котрі ся кохают.

Його лякало, ануж українці і є отой буйно заквітлий сад, що не принесе плоду. Це добре узгоджується зі спогадом Овсянико-Куликовського і може правити за найкращий доказ його правдивости. Не тільки політична катастрофа 1863-64 рр., а й свідомість зраджених сподівань та поразки склалися на поведінку й настрої Потебні в роки по пережитій особистій кризі. Проте, не слід перебільшувати впливу таких думок, настроїв, передчуттів. Він не знав, з огляду на обставини, як належить діяти і з ким, брати участь у політичних виступах він ледве чи збирався. Але він ніколи не відмовлявся від ідеалів та стремлінь, дорогих йому змолоду. І працював. Працював безнастанно, вперто, несамовито.

Для нашого контексту особливої ваги набуває факт, що в своїй роботі він не обмежувався на вузько фахових темах. Так упродовж усіх літ наукової праці йому не давало спокою питання мови й

народности. Те, що він постійно повертався до нього, говорить про одержимість ідеєю, про значення, якого він їй надавав. У розділі 8 я спробую пояснити, чому, загалом кажучи, йому не вдалося з'ясувати питання так, як він би того хотів. Тут я хочу лише підкреслити, яке важливе воно було для самого Потебні. Воно дало б наукову підставу комплексові його почуттів, перекинуло б міст між Потебнею перед і Потебнею після кризи 1863-64 рр. Тим часом воно — так само як основний напрям праць Потебні, — підкріплює думку Овсянико-Куликовського (183), який показує, що Потебня сам намагався спростувати всією своєю працею свій же висновок про загрозу втрати української мови й культури: "Ее жизнеспособность - в моих глазах — засвидетельствована ее одухотворенностью (вообше и — в частности — не только фактом появлення такого (национального поэта, как Шевченко, но й возможностью такого) чрезвычайного явлення, как сам А. А. Потебня, возникщего из [глубиньї Полтавщиньї, на почве того же «зтнографического материала»" (там таки).

Чехович (105) висунув здогад, що Гол 1878 — відповідь Потебні на Емський указ 1876 р. В біографічному аспекті це може бути так або ні, в історичному — частка правди тут є. Стиль творів Потебні важкий, мало приступний пересічному читачеві. Але в широких колах суспільства Потебня став образом людини, беззастережно чесної, глибоко моральної, відповідальної в громадських стосунках, з кожного погляду небуденної, — а саме такі були вкрай потрібні у той історичний момент. Як формулює Сумцов 1922 (68), цитуючи Воронцова-Вельямінова, куратора Харківської шкільної округ: "Потебня — зто знамя!" Таким його бачили і друзі, і вороги. Його праця дійсно вражала. Його мовчання теж промовляло.

8. Мова й середовище.

Епіграф наведено в кінці розділу.

Це і є, властиво, суттєва тема викладу. Було, одначе, доцільно спинитися на певних моментах біографії, щоб проломити бар'єр стриманости й самоконтролю Потебні, бар'єр, який не пускав доступитися до його душевного осердя. Раніше, у розділі 4, я цитував зізнання Потебні, що поштовхом, своєрідним трампліном, до всієї його діяльности й наукової праці була українська мова. Ми вже бачили, як це позначилося на його світосприйманні і на оцінці повсякденного життя. Пора тепер глянути на те, чи це вплинуло і як на його загальну теорію, тобто не лише на проблему мова/народність, а на проблему мови взагалі, мови як такої.

Починав Потебня як послідовник Гумбольдта. Найвиразніше це позначилося на його праці "Мысль й язык", 1862. У спрощеному й скороченому вигляді три головні принципи, покладені в основу філософської концепції мови, грали вирішальну ролю в його поглядах на мову/народність (чи, може, було навпаки: загальну теорію підтягнено до положень, придатних надати бажане освітлення питанню мова/народність?), їх можна зформулювати так:

1. Акт мовлення не передає думок мовця слухачеві Він тіл стимулює в слухачеві ментальну діяльність, більш або менш подіяв до мовцевої. Але ніколи уявлення слухача не е ідентичне з уявленням мовця. "Всякоє понимание єсть вместе непонимание, всякое согласие в мыслях — вместе несогласие" ("Мысль и язык" 110);

2. Те, що справедливе для окремих слухача й мовця, справедливе і загально для мов. Мови — в основному системи замкнені що повністю відкриваються тільки перед членами даної національности;

3. Часткова герметичність кожної мови передусім реалізується в її внутрішній формі (та внутрішній формі окремих її складників: речення, слів тощо). Внутрішня форма (форми) — це форма існування і безнастанного виявлення колективного світовідчування (світогляду) даної народности. Набуток людства складається з суми (і взаємодії) всіх мов. Тому втрата будь-якої мови (а тим самим і її носія — народности) є непоправна шкода для всього людства.

Ці коротко схарактеризовані, в основі своїй гумбольятівські, принципи ховають у собі невиправну суперечність (абож бракує їм сполучних ланок). (2) припускає взаємне розуміння між

членами даного мовного середовища, тоді як (1) таке розуміння виключає. З другого боку, якщо всяка мова непрониклива для іншомовних індивідів, то хто страждатиме, коли б котрась мова/народність зникла з світу? Можливо, згадані розбіжності можна усунути, проте в раннього Потебні такої спроби не знаходимо

Ми не маємо наміру вдаватися тут до критичного розгляду праці "Мысль и язык" (і не лише її, бо Потебня ніколи виразно не зрікався трьох наведених принципів). Для нашого контексту важливо, що згадані принципи правили Потебні за підставу при розгляді питань мова — народність — середовище. А що саме на їх основі він будував свою теорію, не влягає сумніву. Можна здогадуватися — хоч довести це не можливо, — що Потебня сам розумів чи бодай відчував хиткість основи. Тоді стане ясніше, чому він так часто пробував дати загальну теорію цих питань, так часто повертався до праці над нею і ні разу не довів роботу до кінця (як показано в розділі 1). Єдиний виняток, як ми бачили, — кілька сторінок, втиснених у рецензію на Гол. Взявши на увагу таке припущення можна також пояснити, чому саме ця спроба була Успішніша: у рецензії Потебня стримується від загальної теорії читання мова/народність, зосередившися виключно на проблематиці українській. (зноска 3)

Суперечності, притаманні теорії мови національної спільноти, що їх знаходимо в "Мысль и язык", у пізніших творах Потебні набувають ще більшої гостроти й сили в наслідок об'ємнішого лінгвістичного мислення. Вже в ИЗРГ, 2 (1874, двадцять років після "Мысль и язык") головна увага Потебні зосереджена на питаннях значно прагматичніших. (Гумбольдтівська концепція книги "Мысль и язык" певною мірою була застаріла вже 1862 р. Як-не-як, а Гумбольдт виклав свої положення в "Ű́ber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbauens und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menchengeschlechts", 1836, ще в добу пізнього романтизму, і Потебня навіть у "Мысль й язык" де в чому відходить до новіших теорій, посилається скажімо, на куди пізнішу й куди праг-матичнішу "Grammatik, Logic und Psychologie", 1855, Г. Штайнталя). Центральним у книзі Потебні 1874 р. стає показ структури і розвитку (складного) предиката від недиференційованости (або недостатньої диференційованости) дієслова-імени до диференційованого і зокрема дієслівного присудка, при чому показується це на матеріялі не однієї, а всіх слов'янських і балтицьких мов, з принагідними екскурсіями до інших індоєвропейських мов.

Сам Потебня порівнював ранню стадію розвитку мови з малярством без перспективи і бачив "мету" еволюції в опануванні засад перспективного малюнку (див. Харцієв у "Памяти" 77); можна також говорити про розвиток у напрямі до чіткого вияву речення засобом підрядности замість простого зіставлення і/або "нанизування". В ИЗРГ 2 Потебня не відмовляється виразно від концепції унікальности кожної мови, але виняткове багатство зібраного матеріялу й загальна скерованість думки не лишають сумніву, що він перейшов на позицію еволюціонізму і то еволюціонізму, який охоплює, коли й не всі, то досить багато мов. Він перейняв таким чином характеристичний для природничих наук 1860-их років у Російській Імперії (і поза нею) підхід, здебільша пов'язаний з матеріялістичним світоглядом та геть далекий від романтичної філософії Гумбольдта, а також від ... його власної "Мысль и язык". Не випадково сучасники, захоплені широчінню задуму ИЗРГ 2, порівнювали Потебню з Дарвіном, чиє "On the Origin of Species by Means of Natural Selection" вийшло 1859 року.

Еволюціонізм ИЗРГ 2 був посилений і посунений далеко вперед в ИЗРГ 3, виданій посмертно 1899 р. Ґрандіозний задум цієї книги був — через аналізу залишків передісторичного стану в історично засвідчених етапах розвитку слов'янських і балтицьких мов — показати постання частин мови з давнішого недиференційованого стану (реконструйованого Потебнею) на тлі еволюції мислення (хай цей паралелізм розвитку мислення й мови не завжди був повний чи абсолютний). ИЗРГ 2 і 3 були віхами в розвитку Потебні-мовознавця, як і розвитку слов'янського й загального мовознавства. Уже 1895 р. Шахматов визнав революційний характер цих праць Потебні і впливу, який вони матимуть на (слов'янське) мовознавство в цілому (передруковано в ИЗРГ IV, 2, 363д). Справді, цей вплив був такої глибини, що можна говорити про дві епохи лінгвістичної думки, перед публікацією праці. Потебні і після того.

Для теорії Потебні про мочу/народність і пов'язаних з нею проблем це мав би бути смертельний удар. У лінґво-філософському мисленні Потебні назріла фатальна неузгодженість. Його погляди на питання мови/народности зоставалися романтично-гумбольдтівські, а розум лінгвіста сягнув уперед від цієї Träumerei. Співіснування не було можливе, чи прагнув його Потебня, чи ні. Тут причина того, що свої численні спроби дати загальну теорію він ні разу не довів до кінця і за життя їх майже не публікував. Мотиви обережности й розважливості, про які була мова в попередніх розділах, зокрема в розділі 5, могли грати в цій ситуації хібащо другорядну ролю. У своїй суті спроби ті були нсзакінченні, що виключало й публікацію. При такому поясненні об'єднати докупи Потебню — "політолога" і Потебню   історика людської думки та мовлення — річ нездійсненна. Нова метода, багатство зібраного фактичного матеріялу не підкріпляли особистих глибоко відчуваних патріотичних поривів, філософська концепція Потебні стосовно мови/народности вимагала драстичного перегляду. Чи його вдалося б виконати і чи Потебня був би здатний та охочий за це взятися, якби смерть не настигла його 1891 р., порівнюючи рано, —ми не знаємо й ніколи не знатимемо.

Кінець-кінцем, як згадано раніше, намагання Потебні дати філософську підставу проблемі мова/народність викликані в основному його більше чи менше гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській Імперії. Криза 1863-64 рр. зробила його почуття особливо вразливими. (Знову вертаємося до біографії). Втрата трьох братів, низькочолі наклепницькі напади преси в Росії й Австрії, брутальне поводження з ним поліції в обох державах, — все це змушувало шукати якусь продуховину. Звідси відраза до всіх і всяких урядових чинників, звідси самотність у провінційному Харкові і за робітним столом. Було в Потебні два сини. Назвали їх Олександром та Андрієм. На спомин про молодших братів Потебні-батька? А якби ще родилися хлопці, називали б їх далі Миколою, Петром? Може його переслідували спомини дитинства, проведеного на батьківському хуторі чи хуторі бабусі? Психологічно, прагнення дати загальну теорію мови/на-родности мусіло бути ще одним викликом режимові, що зруйнував його родину, а тепер руйнував його народ. Теорія мусіла б стати ще одним влучним випадом Потебні в його двобої з Російською Імперією. Потебня зазнав невдачі; у вибрану форму теорія не могла вкластися. Всі чорнові варіянти нарисів з питання мова/народність свідчать про поразку, з людського погляду зрозумілу й глибоко болючу.

Після довгих літ відсутности 1845 року Шевченко повернувся на Україну. Господарська й духовна руїна, яку він там побачив, доводила його до розпуки. Свій настрій поет вилив у мало не гістеричну строфу:

І тепер я розбитеє

Серце ядом гою,

І не плачу й не співаю,

А вию совою.

(Три літа)

Потебня не був поетом, йому не годилося вити. Він був учений. Своїй драмі він мусів протиставити теорію. І не зміг.

Шевченкові рядки — хай вони стануть епіграфом до цього розділу. В кінці, не на початку.

9. Постскриптум: про відмикачки.

Grau, teurer Freud, ist alle Theorie,
Und grűn des Lebens goldner Baum.
Ґете "Фавст", I

Негативно оцінюючи "Очерк звуковой истории малорусского наречия" Житецького, Потебня закидав авторові нахил до поспішних узагальнень, інакше кажучи, віру в те, що бажане. Він писав: „Именно то, что у автора фонетика являється как бьі зданием, в коем все дверньїе замки отмьїкаються одною отмьічкою, или такою сетью, в которой от одной распущенной петли развязьіваются все остальньїе, именно зто заставляет усомниться, что то "значение", которое автор придает своєму материалу єсть "настоящее" (Отчет о присуждении... 20, 767).

Це написано (опубліковано) 1878 року. А дванадцять літ перед Цим те саме (тільки значно гострішим тоном) закидалося Петебні.

На підставі тих закидів Харківський університет відхилив працю Потебні, подану на здобуття докторського ступеня. Епізод згадано (розділ 6) при насвітленні відносин Потебні з Лавровським. Тепер варт приглянутися уважніше до критики Лавровського, тут відсторонивши особистий момент. Текст рецензії Лавровського надрукував 1927 р. Айзеншток (169). Найголовніше сходило ось на що: "А как факультет встречает вообще в данной диссертации отсутствие строгого критического отношения к предмету, как в обших заключениях, так и в обьяснении частньїх фактов, недостаток строгой научности й отчетливой логичности в виводах, вследствие чого последние представляются больше плодом субъективньїх догадок и предположений, которьіе обьїкновенно однако же ставятся в основу дальнейших вьіводов и заключений, нередко превратное толкование некотормх определенньїх фактов, с целью подтвердить ими теоретически придуманную идею, никогда им не принадле-жавшую, какой и бьіть в них не может, все это придает основним положенням диссертации характер случайности, личного воззрения автора, иногда близкого к произволу, и ни в каком случає не дает права принять их в науку, как положення обьективно доказанньїе", — такої нищівної критики Потебня ні перед, ні після не зазнавав.

Зауваження Лавровського не стосуються ИЗРГ 1-2, праці, писаної в наступні роки, а надрукованої 1874-го. Захист докторської дисертації на її основі пройшов блискуче. Петербурзька Академія присудила авторові високу нагороду — повну Ломоносовську премію. А проте, варто застановитися над питанням, чи ця праця Потебні вільна від хиб, на які вказував Лавровський. Адже її теж можна розцінювати як писану à thèse: "вербалізація" речення замість номінальних або невизначених конструкцій, синтаксична перспектива замість браку її, частини мови, здатні до мутацій...

Можна тут пригадати, що на Україні навіть найпроґресивніші люди сприймали узагальнення Потебні з певним застереженням. В лінгвістиці це не так помітно, бо ніхто не дорівнював йому в прецизійності, багатстві використаного матеріялу та дивовижній здатності в'язати розрізнені факти в цілість. Але фолкльористичні прaщ Потебні оцінювано переважно стримано, обережно. Франко в Нові пісні про Україну" (1888) дорікав Потебні за нахил до символістичної інтерпретації фолкльору, за те, що він "трохи перебільшує обсяг символізму в українських і загалом слов'янських піснях народних” (27, 190). Драгоманов у "Чудацьких думках про українську тональну справу" (1891) хоч і визнає за Потебнею перше місце між українськими вченими, проте дивується, чому Потебня "майже ніколи не виходить за границі матеріалу слов'янського" та згадує як взірець "широко-порівнавчі праці Ол. Веселовського" (2, 342д). Такою була, властиво, і Франкова порада (Франко 27, 189). Ні франко, ні Драгоманов не осягнули розмаху уяви Потебні, глибини його проникнення в суть речей.

Кардинальна різниця наукових метод Житецького й Потебні виявляється в способі доходити загальних висновків. Житецький надто часто допускався поспіху й поверховности. Скажімо, помітивши, що в українській мові три праслов'янські голосні (і і, в певних позиціях, е і о) перейшли в і (хліб, піч, кіт), Житецький міг твердити, що в українській мові скрізь помітне тяжіння до і, навіть — що це притаманна риса мови, і на цій "підставі" пояснювати інші явища історичного розвитку. При цьому забувалося, що в мові теж існували протилежні тенденції, найзначиміша з них — втрата первісного і, перехід його в и (милий). В "узагальненнях" такого типу з нагромаджених даних висмикують окремі, часом випадкові, факти, зводять їх у правило і потім уживають те правило як відмикачку.

Потебня також намагався, коли можливо, дати узагальнення (свої відмикачки), але робив це украй обережно, збираючи масу матеріялу і "за", і "проти" пропонованого пояснення та, що найважливіше, вишукуючи зв'язки з явищами в інших ділянках, як правило, в процесах зміни людської ментальности. Одна з причин, чому для Потебні були несприйнятні такі міграційні теорії, як теорія Веселовського, криється в тому, що ті теорії не враховували елемент внутрішньої мотивації, допускали довільне зіставлення фактів. Потебня волів дивитися глибше, відкривати внутрішні логічні, психологічні, структуральні і т.п. мотивації лінгвістичних змін, що гармоніювало з його загальною концепцією мови. Його дуже цікавили питання ґенези. Скрупульозно вивчаючи явища сьогоденні, він умів розгледіти минуле, часто видиме лише пильному оку. І ніколи він (за винятком кількох сторінок у ранніх творах) не переступав межу, яка відділяє речі, що існують, хоча й не явні, від речей суто спекулятивних. Його відмикачки відчиняли багато дверей, та далеко не всі.

З цього погляду можна порівняти Потебню і — як не дивно —його власного учня Василя Харцієва. Харцієв, як уже сказано, був найльояльнішим, щиро захопленим послідовником Потебні. Він відіграв головну ролю в поширенні ідей і праць ученого. Завдяки йому опубліковано чимало тяжко складних рукописів з архіву вчителя. Але на відміну від Потебні він не мав здібности стосувати потебнівські "відмикачки", тобто вдаватися до узагальнень, що висвітлили б темні місця, ані не мав він дару спинятися на критичній межі. Обмежуся на двох прикладах.

У спогадах Харцієва про Потебню, написаних і надрукованих 1892 року, заледве кілька місяців по смерті вченого, в заключних рядках про заповіти Потебні є фраза: виклади Потебні вели "слушателя к убеждению, что все идет вперед, развивается, крепнет" (Харцієв 1892, 375). Однак, годі уявити, щоб сам учений прорікав такі трюїзми, почерпнуті з кодексу оптимістичних вірувань, типових для "матеріялізму" кінця XIX століття.

Другий приклад потребує історичної довідки. В середині 20-х років деяких українських учених вразила стаття Віктора Петрова "Потебня і Льотце" (1924). Харцієв відгукнувся на неї заміткою "Потебня й лапки" (1925). Петров відповів йому в "До питання про Потебню й Льотце" (1926). Назовні дискусія точилася начебто в рямцях юридичного аспекту. Петров висловив думку, що декотрі місця в "Мысль и язык" узято з Льотце, але подано без лапок, тим самим натякаючи на пляґіят. Петров — з його нахилом і любов'ю до succes de scandal, можливо, свідомо хотів шокувати. По суті однак, його спровокувало виступити в пресі твердження Харцієва (Харцієв редаґував видання й написав супровідні завваги), що в "Мысль й язык" Потебня порушив питання загального походження мови і майже його розв'язав (чого Потебня ніколи не робив і не намагався робити). Петров хоче заперечити приписувані Потебні такі наміри, перекладаючи відповідальність на Льотце, і пробує довести, що для Потебні це питання стоїть, з усього видно, поза межею досяжного в науці, отже не повинно відтягати уваги серйозного вченого. Харцієв був нездатний збагнути таке просте самообмеження. Він заледве чи зрозумів цей момент у статті Петрова. Справді, ще 1899 року він накидав Потебні невластиві аспірації. Він писав тоді, "що Потебня показав "откуда и куда идет человечество в одном из представителей его, русском народе". (В. Харциев, "Новий труд по истории язьïка й мысли А. А. Потебни", 1899. Передруковано в ИЗРГ IV, 2, 1977, звідки й цитата, ст. 379). Чи треба казати, що в дискусії Петров проти Харцієва насмішкуватий, скептичний Петров розумів Потебню краще, аніж старанний послідовник, що силкувався прикласти відмикачку Потебні до дверей, які нею не відчинялися?

Уява Потебні могла злітати і ширяти високо, теорії його були сміливі, але сам він завжди міцно стояв на грунті реальности. Конфлікт з Лавровським — хоч яким болючим він був — допоміг Потебні "від-гумбольдтизуватися" настільки, наскільки це відповідало його нахилам. Так, Потебня ніколи не зрікався відмикачок, навіть на схилі життя — жадна осяжна теорія без них не обходиться, Лавровський мав певні підстави для докорів, але Потебня користувався відмикачками майстерно, не так, як Житецький, чи Харцієв, чи ще багато хто.

Вклад Потебні у загальну і слов'янську лінгвістику — внесок світового маштабу. Теорія мови/народности (в іншій термінології — мовного середовища) не є найтривкіший камінь у зведеній будові, хоч почуття, що за нею стояли, були щирі та, можливо, навіть, конечні для національного відродження України. Якщо ця частка спадщини Потебні може претендувати на міжнародне

визнання, то лише посередньо, як один з засобів повернення України в лоно модерних цивілізованих народів. Адже й менш виправдані теорії можуть зіграти в історичному процесі позитивну ролю.

Нью-Йорк, 24 травня 1991

Примітки

1. Праці Ворфа рясніють твердженнями такого характеру. Обмежуся на двох прикладах. "Поняття «часу» й «матерії» для людей (у різних кінцях світу) не зводиться до в суті своїй однакового досвіду, а залежить від мови чи мов. при допомозі яких досвід набуто" ("The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language 1939); "Те, що ми називаємо «науковою думкою», є спеціялізація мов західного індоєвропейського типу" ("Language, Mind and Reality" 1941) (Whorf 158, 246).

2. Вибрані навмання примовки засвідчують велику узгодженість між букварем Потебні й збіркою Номиса: виріс, а ума не виніс — 4 = Номис 6355д; сіре сукно лізе в вікно — 5 = Номис 41; їду, їду — ні коліс, ні сліду — 5 = Номис 435; не їв —зомлів, наївся — звалився — 4 = Номис 12156; у Києві дрова рубають, а на увесь мир тріски летять — 6 = Номис 11; лягла Гася, простяглася — 7 = Номис 458 та ін. Що Потебня був обізнаний з Номисом, видно з його зауважень про наголос — див. Франчук в його "Ударение", 1973. ст. 12. Буквар Потебні зберігся в рукописі і був опублікований В. Гавришем (Гнилосировим) в "Киевской старине" 1899, 8.

3. Якщо прийняти це припущення, то мотиви розсудливо; обережности в наслідок лихих пригод політичного характеру, докладно описаних у розділі 2, втрачають свою вирішальну силу, а. можливо, стають і зовсім недоречні.

4. Про взаємини Потебні з Веселовським див. Пресняков, 130.

Авторизований переклад з англійської Оксани Соловей

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Я. Айзеншток. К биографии А. А. Потебни. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні. 1. Харків 1922.

2. Я. Айзеншток. З листування О. О. Потебні. Україна, 1927, 1-2.

3. Х. Д. Алчевская. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. Москва 1912.

4. А. Будилович. Александр Афанасьевич Потебня. Славянское обозренис, 1892, 1.

5. Гол. Див. А. Потебня, Гол.

6. А. Горнфельд. О лекциях А. А. Потебни. Див. Паматі.

7. М. П. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Літературно-публіцистичні праці в двох томах, 2. Київ, 1970.

8. І. Житецький. О. О. Потебня і Харківська Громада в 1861-63 рр. За сто літ, 1, 1927.

9. ИЗРГ = Из записок по русской грамматике. Див. А. Потебня, ИЗРГ.

10. ИЗТС = Из записок по теории словесности. Див. А. Потебня, ИЗТС.

11. Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Нью-Йорк, 1970.

12. В. Ламанский. Из статьи. Див. Памяти.

13. В. Ламанский, Отзыв об зтнографических й лингвистических трудах профессора А. А. Потебни. ИЗРГ, IV, 2, 1977.

14. О. А. Лаптева. Письма В. Ягича к А. А. Потебне. Вопросьі язьїкознания, !960, 2. Олдржих Лешка. Материальї для биографии А. А. Потебни. Slavia, 45, 1, 1976.

15. Б. М. Ляпунов. Воспоминания о А. А. Потебне. ИЗРГ, IV, 2. Москва, 1977. Повний варіянт у Памяти.

16. М. Номис. Українські приказки, прислів'я І таке інше. Петербург, 1861.

17. Д. Н. Овсянико-Куликовский. Воспоминания. Петербург 1923. ООП — Академія Наук УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні.

18. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. Київ 1962.

19. Памяти — Памяти Александра Афанасьевича Потебни. Харків 1892.

20. В. Петров. Потебня й Лотце. Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 4. Київ 1924.

21. В. Петров. До питання про Потебню й Лотце. Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 9, Київ, 1926.

22. П. М. Попов. До характеристики наукової діяльности О. О. Потебні. Радянське літературознавство, 7-8. Київ, 1947.

23. А. Потебня. Букварь = Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусскнх воскреснЬІх школ А. А. Потебней. Ред. В. Гавриш. Киевская старина, 1899. 8 (Приложение).

24. А. Потебня. Заметки по исторической грамматике русского язЬІка. Журнал Мнниистерства народного просвещения, 169, Х. 1873.

25. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, 1-2, Москва, 1958; З.Москва, 1968; IV, 1 — Москва,1985; IV, 2. Москва, I977.

26. А. Потебня. Из записок по теории словесности. Харків, 1905.

27. А. Потебня, Гол. - НароднЬІе песни Галицкой и Угорской Руси. Рецензия. Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. Записки МП. Академии наук 37, 4. Петербург 1880.

28. А. Потебня. Мысль и язЬІк[і]. Харків, 1913.

29. Потебня. О национализме. Див. А. Потебня. Мисль н язик. А. Потебня. О полногласии. У книзі "Два исслсдования о звуках русского язЬІка", Вороніж, 1866.

30. А. Потебня. Общий литературнЬІй язык й местиме нарсчия. У книзі "ООП".

31. А. Потебня. Отзьів о сочинении А. Соболевского, Очерки из истории руского язика. — Известия отделения русского язика и словссности Имп. Акадсмии наук. I, 3/4, 1896.

32. А. Потебня. Разбор сочинсння П. Житецкого, Очерк звуковой истории малорусского нарсчия. Отчст о двадцатом присуждснии наград графа Уварова. Записки

33. Имп. Акадсмин наук. 33, 1878.

34. А. Потебня. Ударение, ред. В. Франчук. Київ 1973.

35. А. Потебня. Естетика и позтика. Ред. И. Иваньо и А. Колодная. Москва, 1976.

36. А. Потебня. Язіьк и народность. Див. А. Потебня, Мисль й язик.

37. О. П. Пресняков. А. А. Потебня и русское литературоведсние конца XIX —

38. начала XX века. Саратов, 1978.

39. В. Сімович. Українське мовознавство, 1-2. Ред. Юрій Шевельов. Оттава, 1981,

40. 1984.

41. К. Студинський. До історії взаємин Галичини з Україною. Україна, 1928, 2,

42. Н. С(умцов). По поводу тридцатилетия служебной деятельности А. А. Потебни. Киевская старина, 28, 1887.

43. Н. Сумцов. Спогади й замітки про Потебню. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні, 1. Харків, 1922.

44. І. Франко. Нові праці про Україну. Зібрання творів у п'ятидесяти томах, 27. Київ, 1980.

45. В. Ю Франчук. Олександр Опанасович Потебня. Київ, 1975.

46. В. Ю. Франчук. Листування І. О. Бодуена де Куртене та О. О. Потебні. Мовознавство, 1979, 6.

47. В. Ю. Франчук. Олександр Опанасович Потебня. Київ, 1985.

48. М. Е. Халанский. Памяти А. А. Потебни. Памяти.

49. М. Халанский. Материалъї для биографии А. А. Потебни. Сборник Харьковского историко-филологического общества, 18, 1909.

50. В. И. Харциев. Воспомннания об Александре Афанасьевиче Потебне. Славянскос обозрение,1892,2.

51. В. І. Харцієв. Потебня і лапки. Червоний шлях, 1925, 5.

52. К. Чехович. Олександер Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931.

53. А. Шахматов. Записка во второе отделение Академии наук по поводу издания третього тома труда А. А. Потебни, Из записок по русской грамматикс, ИЗРГ IV, 2.

54. ЯН — Язик й народность. Див. А. Потебня, Язик и народность.

55. И. В. Яґич. История славянской филологии. Петербург, 1910.

56. V. Jagić. A. Potebnja. Aus den Memoiren űber die russische Grammatik. ИЗРГ, 4, 2, Москва, 1977

57. V. Jagić. Spomeni mojega života, 11. Београд, 1934

58. B. L. Whorf. Language, Thought, and Reality. Ed. J.B. Carroll. Massachusetts. Institute of technology, Нью-Йорк - Лондон, 1956.

Примітка. Пропонована тут вступна стаття Юрія Шсвельова становить собою ощирений варіячт доповіді "Олександер Потебня. Спроба реконструкції цілісного образу", виголошеної на двох конференціях з нагоди століття з дня смсрти Потебні: в Лондонському університеті 3 жовтня і в Харківському університеті 24 жовтня 1991 року. Написана спершу по-англійськи, стаття була перекладена на українську мову Оксаною Соловей.